

Πληθυσμοί σε κρίση: το έλλειμμα της Δημοκρατίας

Μ. Χαρίτου-Φατούρου

Ομ. Καθηγήτρια Ψυχολογίας, ΑΠΘ

Κατά την τελευταία δεκαετία, τα μεγάλα ατομικά και συλλογικά προβλήματα που προκαλούν ψυχολογικό τραύμα είναι δίπλα μας ή είναι ορατά με την παγκοσμιοποίηση της πληροφόρησης. Τα ζούμε άμεσα μαζί με τους πρόσφυγες και τους οικονομικούς μετανάστες ή έμμεσα από την οθόνη της τηλεόρασής μας. Συμμετέχουμε εμείς, οι οικογένειές μας, τα παιδιά μας, στα πάθη και στην απελπισία ανθρώπων που έχουν υποστεί κοινωνικές ή φυσικές καταστροφές.

Τα τραυματικά γεγονότα, ατομικά ή συλλογικά, είναι αναπάντεχα και χωρίς δυνατότητα ελέγχου. Είναι ακραία, μη προβλέψιμα και απειλούν τη ζωή, την ύπαρξη. Κάνουν άτομα και πληθυσμούς ολόκληρους να αισθάνονται τρωτοί και ανασφαλείς στο περιβάλλον τους. Ο Freud (1959) μας έχει πει πως για να λειτουργήσει σωστά ένα άτομο πρέπει να μπορεί να ορίζει τις ανάγκες του, να προβλέψει πώς θα τις αντιμετωπίσει και να μπορεί να προγραμματίζει την κατάλληλη δράση. Αλλά για να τα κάνει όλα αυτά πρέπει να έχει τη δυνατότητα να σκεφθεί εναλλακτικές λύσεις, χωρίς απαραίτητα να καταλήγει σε πράξη. Ονόμασε αυτή την ικανότητα «σκέψη ως πει-

ραματική δράση». Όμως, άτομα που έχουν υποστεί ψυχολογικό τραύμα φαίνεται ότι χάνουν προσωρινά ή για μεγάλο χρονικό διάστημα αυτή τη σημαντική ικανότητα και δυσκολεύονται να χρησιμοποιήσουν το συναίσθημα ή τη σκέψη τους για να οδηγηθούν στην πράξη. Αντίθετα, ξοδεύουν όλη τους την ενέργεια για να **μην** σκέφτονται και να **μην** προγραμματίζουν (Van der Kloek και Ducey, 1984).

Ακραία τραυματικά γεγονότα είναι οι φυσικές καταστροφές, όπως σεισμοί, κατακλυσμοί, πλημμύρες, τυφώνες αλλά και βιομηχανικά και πυρηνικά ατυχήματα. Ή, ακόμα χειρότερα, είναι γεγονότα που προκαλούνται σκόπιμα από τον άνθρωπο, όπως είναι ο πόλεμος, οι βομβαρδισμοί, οι οικονομικές κρίσεις ή οι κοινωνικές εξεγέρσεις, οι γενοκτονίες, ο βιασμός και η κακοποίηση. Οι φυσικές καθώς και οι ανθρωπογενείς καταστροφές δημιουργούν πληθυσμούς σε κρίση: άστεγους, φυλακισμένους, πρόσφυγες, οικονομικούς μετανάστες. Οι πληθυσμοί αυτοί κινδυνεύουν να παρουσιάσουν το σύνδρομο (δηλαδή σύνολο συμπτωμάτων) που έχει περιγραφεί ως μετατραυματικό άγχος ή στρες (Post traumatic Stress Disorder, PTSD). Εντοπίστηκε για πρώτη

---

* Ομιλία στην τιμητική εκδήλωση του Τμήματος Ψυχολογίας στις 5 Απριλίου 2000, στην Αίθουσα Τελετών της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

φορά στους βετεράνους του Βιετνάμ, ενώ είχε περιγραφεί ήδη στην ποίηση του Ομήρου, του Σαίξπηρ, του Γκαίτε. Οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται σε μακρινές χώρες ή στη γειτονιά μας. Έχουν θιγεί άμεσα ή «έζησαν» την καταστροφή μέσα από την ηλεκτρονική πληροφόρηση ή τη γειννιάσή τους με τους θιγόμενους πληθυσμούς.

Το κρίσιμο ερώτημα εδώ είναι κατά πόσο η διατήρηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας εξαρτάται από την ικανότητα να βοηθήσει το μέρος του πληθυσμού της που έχει υποστεί το τραύμα. Ο ψυχαναλυτής D.W. Winnicott, πολλά χρόνια πριν, το 1950, σημείωνε με έναν εντελώς δραματικό και τελεσιδικο τρόπο πως όταν σε μια δημοκρατική κοινωνία τα ανώριμα, τραυματισμένα μέλη της κατακλύσουν τα ώριμα υγιή, τότε διαταράσσεται η ισορροπία και η κοινωνία αναδιοργανώνεται σε ένα αυταρχικό, απολυταρχικό σχήμα.

Βεβαίως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος μας δίδαξε ότι οι άνθρωποι συνεχίζουν να λειτουργούν κάτω από ιδιαίτερα στρεσογόνες συνθήκες και κατορθώνουν να προκαλούν ακόμη και γενναίες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές. Αλλαγές που δεν αποτολμούσαν μέχρι τότε, αλλά που η καταστροφή τους έκανε να «δουν τη ζωή τους απ' την αρχή».

Στη δική μας ιστορική μνήμη μπορούμε να σημειώσουμε τη θετική επίδραση που είχαν οι καταστροφές από τους πρόσφατους σεισμούς στην Ελλάδα και την Τουρκία και η αλληλοβοήθεια που προσφέρθηκε. Επίδραση που έκανε πολλούς να αναθεωρήσουν το πατροπαράδοτο μίσος που ήταν βασισμένο σε απανωτά τραύματα. «Ευχαριστούμε γείτονα ... Είμαστε αδέρφια, έχουμε παρόμοια μοίρα ... Ζούμε στην ίδια περιοχή ... Θέλουμε ειρήνη ανάμεσα

μας ... Θέλουμε να σταματήσουμε με τα παραδοσιακά μίσση ...». Αυτές είναι μερικές από τις παρατηρήσεις που εκφράστηκαν δημόσια και στις δύο χώρες. Ακολούθησαν κοινές πολιτισμικές εκδηλώσεις. Τι σημαίνουν όλα αυτά; Μερικοί είπαν ότι οι δύο λαοί «ξεπέρασαν» τους πολιτικούς τους και τα διεθνή κέντρα λήψης αποφάσεων. Άλλοι είπαν ότι η πολιτική απόφαση είχε προηγηθεί (μήπως είχαν προαποφασίσει και τους σεισμούς;)

Όποιες κι αν είναι οι αιτίες ή οι συνέπειες, ήταν μια ένδειξη της δύναμης που μπορεί να έχει ο απλός πολίτης όταν αποφασίσει να δράσει. Είναι η δύναμη της δημοκρατίας όταν οι πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων δεν κρύβονται.

Από την άλλη μεριά, όμως, ποιο είναι το κόστος τέτοιων καταστροφών; Είναι γνωστό (Marlowe, 1979) ότι ένας στους τέσσερις στρατιώτες που αποβιβάστηκαν στη Νορμανδία χρειάστηκε να απαλλαγούν από τα καθήκοντά τους εξαιτίας ψυχιατρικών προβλημάτων. Και το χειρότερο: είναι επίσης γνωστό ότι η συμπτωματολογία του μετατραυματικού άγχους μπορεί να υποχωρήσει, αλλά η «μνήμη» του τραύματος τείνει να μεταφερθεί από γενεά σε γενεά, παρά τις όποιες πολιτικές σκοπιμότητες. Το φαινόμενο δεν έχει ακόμη μελετηθεί αρκετά, με εξαίρεση τα παιδιά των Εβραίων που επέζησαν του Ολοκαυτώματος, αλλά έχει αναλυθεί ιστορικά. Χωρίς διάθεση να ψυχολογικοποιήσω, το τραύμα ευθύνεται για μέρος τουλάχιστον του παραδοσιακού μίσους ανάμεσα σε φυλές, κράτη και πληθυσμούς, και γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης με όποιον τρόπο συμφέρει τους πολιτικά και οικονομικά ισχυρούς.

Σε μια συζήτηση αντιπαράθεσης σχετικά με τις αιτίες των πολέμων ανάμεσα στον

Noam Chomsky και τον Michel Foucault, ο Chomsky είπε: «Πολεμάμε γιατί έχουμε δίκιο» και ο Foucault απάντησε: «Όχι, πολεμάμε για να νικήσουμε». Θα προσέθετα: «Και τις περισσότερες φορές χάνουμε...»

Ποια είναι η εικόνα του μετατραυματικού άγχους

Η εικόνα του μετατραυματικού άγχους ξεκινά με την έκθεση στο τραυματικό γεγονός, αλλά η διαταραχή μπορεί να εμφανισθεί μετά από κάποια περίοδο ημερών, εβδομάδων, μηνών και σε μερικές περιπτώσεις ετών. Έχει διαπιστωθεί πως κάποια επίδραση δια βίου στον γενικό πληθυσμό κυμαίνεται μεταξύ του 1% και του 9%. Για το στρατιωτικό προσωπικό που συμμετέχει σε πολεμικές επιχειρήσεις, τα ποσοστά φθάνουν το 15% έως το 25%. Σε πληθυσμούς που βίωσαν μαζικά κάποιο ψυχοτραυματικό γεγονός όπως, π.χ., μαζικές γενοκτονίες στους πληθυσμούς των Αφγανών και των Κούρδων, τα ποσοστά είναι ακόμα υψηλότερα, και κυμαίνονται μεταξύ του 20% και του 45%.

Έχουν περιγραφεί τρεις κατηγορίες συμπτωμάτων:

Η πρώτη που είναι και η συχνότερη έχει ονομασθεί *υπερ-εργήγηση*. Το άτομο είναι ευερέθιστο, τρομάζει εύκολα και βρίσκεται σε συνεχή επιφυλακή. Ο ύπνος του είναι διαταραγμένος, είναι σε διέγερση και δυσκολεύεται να συγκεντρώσει την προσοχή του. Η δεύτερη κατηγορία συμπτωμάτων χαρακτηρίζεται από ανεπιθύμητες και ενοχλητικές σκέψεις και συναισθήματα. Το άτομο, παρά τη θέλησή του, αναβιώνει το τραυματικό γεγονός με τη μορφή της ανάμνησης, του εφιάλτη ή της αναδρομής

(flashback), κατά τη διάρκεια των οποίων αισθάνεται –και καμιά φορά ενεργεί– σαν να ξανασυμβαίνει το γεγονός. Δυσκολεύεται και συχνά αποτυγχάνει εντελώς να ανακαλέσει στη μνήμη του σημαντικά κομμάτια της συγκεκριμένης εμπειρίας. Υποφέρει κάθε φορά που εκτίθεται σε εξωτερικά ερεθίσματα που θυμίζουν, μοιάζουν ή συμβολίζουν κάποια πτυχή του τραυματικού γεγονότος. Η τρίτη κατηγορία χαρακτηρίζεται από περιορισμό της συναισθηματικής απόκρισης ή συναισθηματικό «μούδιασμα». Το άτομο αποφεύγει τα συναισθήματα που συνδέονται με το γεγονός, ενώ τα συναισθήματα που εγείρονται τα εκλαμβάνει ως μη πραγματικά. Αισθάνεται αποξενωμένος από τους άλλους, τους οποίους δεν εμπιστεύεται, ενώ αισθάνεται θυμό για τους υπεύθυνους, ντροπή για την κατάσταση του, ακόμη και ενοχές γι' αυτά που έκανε ή δεν έκανε.

Είναι σημαντικό να τονίσω δύο στοιχεία: α) άτομα με ιστορικό παλαιότερων τραυματικών εμπειριών είναι περισσότερο ευάλωτα σε κάθε νέα τραυματική κατάσταση και β) γειτνιάζοντες χώροι ή οι πληθυσμοί που εμπλέκονται έστω και έμμεσα σε ένα τραυματικό γεγονός, είναι όλοι λιγότερο ή περισσότερο θύματα του τραύματος (π.χ. οι βομβαρδισμοί και η προσφυγιά είναι τραυματικά γεγονότα για όλους τους πληθυσμούς της Βαλκανικής και όχι μόνο για τους άμεσα θιγόμενους).

Το μετα-τραυματικό άγχος στα παιδιά των φαναριών: Οι μελέτες της Θεσσαλονίκης

Είναι γενικώς παραδεκτό ότι φαινόμενα κοινωνικών κρίσεων (οικονομικών, πολιτι-

φορά στους βετεράνους του Βιετνάμ, ενώ είχε περιγραφεί ήδη στην ποίηση του Ομήρου, του Σαίξπηρ, του Γκαίτε. Οι άνθρωποι αυτοί βρίσκονται σε μακρινές χώρες ή στη γειτονιά μας. Έχουν θιγεί άμεσα ή «έζησαν» την καταστροφή μέσα από την ηλεκτρονική πληροφόρηση ή τη γειννιάσή τους με τους θιγόμενους πληθυσμούς.

Το κρίσιμο ερώτημα εδώ είναι κατά πόσο η διατήρηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας εξαρτάται από την ικανότητα να βοηθήσει το μέρος του πληθυσμού της που έχει υποστεί το τραύμα. Ο ψυχαναλυτής D.W. Winnicott, πολλά χρόνια πριν, το 1950, σημείωνε με έναν εντελώς δραματικό και τελεσιδικο τρόπο πως όταν σε μια δημοκρατική κοινωνία τα ανώριμα, τραυματισμένα μέλη της κατακλύσουν τα ώριμα υγιή, τότε διαταράσσεται η ισορροπία και η κοινωνία αναδιοργανώνεται σε ένα ανταρχικό, απολυταρχικό σχήμα.

Βεβαίως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος μας δίδαξε ότι οι άνθρωποι συνεχίζουν να λειτουργούν κάτω από ιδιαίτερα στρεσογόνες συνθήκες και κατορθώνουν να προκαλούν ακόμη και γενναίες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές. Αλλαγές που δεν αποτολμούσαν μέχρι τότε, αλλά που η καταστροφή τους έκανε να «δουν τη ζωή τους απ' την αρχή».

Στη δική μας ιστορική μνήμη μπορούμε να σημειώσουμε τη θετική επίδραση που είχαν οι καταστροφές από τους πρόσφατους σεισμούς στην Ελλάδα και την Τουρκία και η αλληλοβοήθεια που προσφέρθηκε. Επίδραση που έκανε πολλούς να αναθεωρήσουν το πατροπαράδοτο μίσος που ήταν βασισμένο σε απανωτά τραύματα. «Ευχαριστούμε γείτονα ... Είμαστε αδέρφια, έχουμε παρόμοια μοίρα ... Ζούμε στην ίδια περιοχή ... Θέλουμε ειρήνη ανάμεσά

μας ... Θέλουμε να σταματήσουμε με τα παραδοσιακά μίσση ...». Αυτές είναι μερικές από τις παρατηρήσεις που εκφράστηκαν δημόσια και στις δύο χώρες. Ακολούθησαν κοινές πολιτισμικές εκδηλώσεις. Τι σημαίνουν όλα αυτά; Μερικοί είπαν ότι οι δύο λαοί «ξεπέρασαν» τους πολιτικούς τους και τα διεθνή κέντρα λήψης αποφάσεων. Άλλοι είπαν ότι η πολιτική απόφαση είχε προηγηθεί (μήπως είχαν προαποφασίσει και τους σεισμούς;)

Όποιες κι αν είναι οι αιτίες ή οι συνέπειες, ήταν μια ένδειξη της δύναμης που μπορεί να έχει ο απλός πολίτης όταν αποφασίσει να δράσει. Είναι η δύναμη της δημοκρατίας όταν οι πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων δεν κρύβονται.

Από την άλλη μεριά, όμως, ποιο είναι το κόστος τέτοιων καταστροφών; Είναι γνωστό (Marlowe, 1979) ότι ένας στους τέσσερις στρατιώτες που αποβιβάστηκαν στη Νορμανδία χρειάστηκε να απαλλαγούν από τα καθήκοντά τους εξαιτίας ψυχιατρικών προβλημάτων. Και το χειρότερο: είναι επίσης γνωστό ότι η συμπτωματολογία του μετατραυματικού άγχους μπορεί να υποχωρήσει, αλλά η «μνήμη» του τραύματος τείνει να μεταφερθεί από γενεά σε γενεά, παρά τις όποιες πολιτικές σκοπιμότητες. Το φαινόμενο δεν έχει ακόμη μελετηθεί αρκετά, με εξαίρεση τα παιδιά των Εβραίων που επέζησαν του Ολοκαυτώματος, αλλά έχει αναλυθεί ιστορικά. Χωρίς διάθεση να ψυχολογικοποιήσω, το τραύμα ευθύνεται για μέρος τουλάχιστον του παραδοσιακού μίσους ανάμεσα σε φυλές, κράτη και πληθυσμούς, και γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης με όποιον τρόπο συμφέρει τους πολιτικά και οικονομικά ισχυρούς.

Σε μια συζήτηση αντιπαράθεσης σχετικά με τις αιτίες των πολέμων ανάμεσα στον

Noam Chomsky και τον Michel Foucault, ο Chomsky είπε: «Πολεμάμε γιατί έχουμε δίκιο» και ο Foucault απάντησε: «Όχι, πολεμάμε για να νικήσουμε». Θα προσέθετα: «Και τις περισσότερες φορές χάνουμε...»

Ποια είναι η εικόνα του μετατραυματικού άγχους

Η εικόνα του μετατραυματικού άγχους ξεκινά με την έκθεση στο τραυματικό γεγονός, αλλά η διαταραχή μπορεί να εμφανισθεί μετά από κάποια περίοδο ημερών, εβδομάδων, μηνών και σε μερικές περιπτώσεις ετών. Έχει διαπιστωθεί πως κάποια επίδραση δια βίου στον γενικό πληθυσμό κυμαίνεται μεταξύ του 1% και του 9%. Για το στρατιωτικό προσωπικό που συμμετέχει σε πολεμικές επιχειρήσεις, τα ποσοστά φθάνουν το 15% έως το 25%. Σε πληθυσμούς που βίωσαν μαζικά κάποιο ψυχοτραυματικό γεγονός όπως, π.χ., μαζικές γενοκτονίες στους πληθυσμούς των Αφγανών και των Κούρδων, τα ποσοστά είναι ακόμα υψηλότερα, και κυμαίνονται μεταξύ του 20% και του 45%.

Έχουν περιγραφεί τρεις κατηγορίες συμπτωμάτων:

Η πρώτη που είναι και η συχνότερη έχει ονομασθεί *υπερ-εγρήγορη*. Το άτομο είναι ευερέθιστο, τρομάζει εύκολα και βρίσκεται σε συνεχή επιφυλακή. Ο ύπνος του είναι διαταραγμένος, είναι σε διέγερση και δυσκολεύεται να συγκεντρώσει την προσοχή του. Η δεύτερη κατηγορία συμπτωμάτων χαρακτηρίζεται από ανεπιθύμητες και ενοχλητικές σκέψεις και συναισθήματα. Το άτομο, παρά τη θέλησή του, αναβιώνει το τραυματικό γεγονός με τη μορφή της ανάμνησης, του εφιάλη ή της αναδρομής

(flashback), κατά τη διάρκεια των οποίων αισθάνεται –και καμιά φορά ενεργεί– σαν να ξανασυμβαίνει το γεγονός. Δυσκολεύεται και συχνά αποτυγχάνει εντελώς να ανακαλέσει στη μνήμη του σημαντικά κομμάτια της συγκεκριμένης εμπειρίας. Υποφέρει κάθε φορά που εκτίθεται σε εξωτερικά ερεθίσματα που θυμίζουν, μοιάζουν ή συμβολίζουν κάποια πτυχή του τραυματικού γεγονότος. Η τρίτη κατηγορία χαρακτηρίζεται από περιορισμό της συναισθηματικής απόκρισης ή συναισθηματικό «μούδιασμα». Το άτομο αποφεύγει τα συναισθήματα που συνδέονται με το γεγονός, ενώ τα συναισθήματα που εγείρονται τα εκλαμβάνει ως μη πραγματικά. Αισθάνεται αποξενωμένος από τους άλλους, τους οποίους δεν εμπιστεύεται, ενώ αισθάνεται θυμό για τους υπεύθυνους, ντροπή για την κατάσταση του, ακόμη και ενοχές γι' αυτά που έκανε ή δεν έκανε.

Είναι σημαντικό να τονίσω δύο στοιχεία: α) άτομα με ιστορικό παλαιότερων τραυματικών εμπειριών είναι περισσότερο ευάλωτα σε κάθε νέα τραυματική κατάσταση και β) γειτνιάζοντες χώροι ή οι πληθυσμοί που εμπλέκονται έστω και έμμεσα σε ένα τραυματικό γεγονός, είναι όλοι λιγότερο ή περισσότερο θύματα του τραύματος (π.χ. οι βομβαρδισμοί και η προσφυγιά είναι τραυματικά γεγονότα για όλους τους πληθυσμούς της Βαλκανικής και όχι μόνο για τους άμεσα θιγόμενους).

Το μετα-τραυματικό άγχος στα παιδιά των φαναριών: Οι μελέτες της Θεσσαλονίκης

Είναι γενικώς παραδεκτό ότι φαινόμενα κοινωνικών κρίσεων (οικονομικών, πολιτι-

κών, στρατιωτικών) δημιουργούν πληθυσμούς υψηλού κινδύνου στις μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και ιδιαίτερα στα παιδιά, τα οποία γίνονται θύματα και θύτες εκμετάλλευσης και αντικοινωνικής συμπεριφοράς.

Τα παιδιά των φαναριών (όπως ονομάζονται κατ' ευφημισμόν στην Ελλάδα) ή τα παιδιά που ζουν ή/και εργάζονται στον δρόμο κατά τη διεθνή ορολογία είναι θλιβερό αποτέλεσμα των κρίσεων αυτών. Εκτός από τα παιδιά των τσιγγάνων, έχουν όλα ζήσει την τραυματική εμπειρία του αποχωρισμού από τον τόπο προέλευσης, πολλά ακόμη και από την ίδια τους την οικογένεια.

Για τα παιδιά αυτά έχουν παραβιασθεί δύο από τις πιο σημαντικές προϋποθέσεις για την ομαλή νοητική, συναισθηματική και κοινωνική τους εξέλιξη: το αίσθημα της ασφάλειας και το όφελος της προστασίας. Η κακοποίηση και ο βιασμός είναι πολύ συχνά επιπρόσθετα επιβαρυντικά συμβάντα.

Στο Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ έχουμε κάνει τρεις μελέτες για τη διερεύνηση του προβλήματος καθώς και μία πρόταση που υλοποιήθηκε από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης. Οι μελέτες που έγιναν σε όλες τις υπηρεσίες Πρόνοιας της Θεσσαλονίκης έδειξαν ότι δεν παρέχεται και δεν προβλέπεται περίθαλψη ή φροντίδα για τα παιδιά αυτά, κυρίως λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος και προγραμματισμού. Τα ίδια τα παιδιά (τα περισσότερα ζουν με μαφιόζους που τα έχουν αγοράσει ή νοικιάσει από τις οικογένειές τους στην Αλβανία) εκφράζουν έντονα τις ανάγκες τους. Διαπιστώθηκε σε μια τρίτη έρευνα ότι το πρόβλημα εντοπίζεται και από τα έντυπα μέσα πληροφόρησης, παρά το γεγονός ότι εκφράζεται με ρατσιστικές διαθέσεις (Χαρί-

του-Φατούρου, Δικαίου, Αρτινοπούλου, Τσαλίκογλου, Shaw, Bethge, Πεπελάσης, 1997).

Η δημιουργία χώρου-φιλοξενείου, για τα παιδιά τα οποία θα επιθυμούσαν να καταφύγουν σ' αυτό, θεωρήθηκε επιτακτική ανάγκη και το *Καταφύγιο* ήδη λειτουργεί δέκα μήνες. Φιλοξένησε έως τώρα 120 παιδιά. Σχεδόν όλα παρουσίασαν μετα-τραυματικό αγχώδες σύνδρομο, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό.

Οι μελέτες του μετα-τραυματικού άγχους σε πληθυσμούς της πρώην Γιουγκοσλαβίας

Οι μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και οι δύο πόλεμοι (όλες ανθρωπογενείς καταστροφές) στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατά την τελευταία δεκαετία δημιούργησαν οικονομικούς μετανάστες και πρόσφυγες, ο αριθμός των οποίων είναι χωρίς προηγούμενο στον Ευρωπαϊκό χώρο, τουλάχιστον από τον 18^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Επιπλέον, ανθρωπίνες απώλειες, φυσικές, κτιριακές και λειτουργικές καταστροφές κατά τους δύο πολέμους συμπλήρωσαν την εικόνα, αφήνοντας έναν λαό βαθιά τραυματισμένο και με πιθανές επιπτώσεις και στις επόμενες γενεές.

Η Ελληνο-δανέζα Libby Tata (1994) που ασχολήθηκε με την αποκατάσταση μουσουλμάνων Σέρβων εκτοπισμένων από τη Βοσνία και την Κροατία κατά τον πρώτο πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία τονίζει ότι, επιπρόσθετη τραυματική επίπτωση του εμφυλίου πολέμου απετέλεσε το γεγονός ότι τις αγριότητες δεν τις προκάλεσαν ξένοι, από άλλη χώρα, αλλά άνθρωποι που μιλούν την ίδια γλώσσα με αυτούς, με τα ίδια

ήθη και έθιμα, έχουν το ίδιο τρόπο ζωής, την ίδια ιστορία. Σε πολλές περιπτώσεις οι εισβολείς ήταν γείτονες, συνάδελφοι, ακόμη και πρώην φίλοι ή μακρινοί συγγενείς. Η ιστορική μνήμη πρέπει να έπαιξε το ρόλο της εδώ, γιατί μέλη οικογενειών ορθοδόξων Σέρβων είχαν φονευθεί κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο από πατέρες ή παππούδες Κροάτες και η δεύτερη ή τρίτη γενεά Σέρβων εκδικείται σήμερα (κλασικό παράδειγμα μεταβίβασης του τραύματος). Λένε ότι το παλιό ιδεολογικό σλόγκαν «αδελφοποίηση και ενότητα» έγινε τώρα «χωρισμός και αδελφοκτονία».

Αναφέρεται ακόμη κρίση ιδεολογικής και προσωπικής ταυτότητας, κυρίως στους νέους. Τα παιδιά μικτών γάμων δεν ξέρουν την ταυτότητα ποιανού γονέα να ακολουθήσουν, έτσι προτιμούν να διατηρούν μια «κενή ταυτότητα», όπως την ονομάζουν τα ίδια, πράγμα που έχει κακή πρόβλεψη για την ψυχική τους υγεία. Το ιδιαίτερα δυσάρεστο συμπέρασμα των ερευνητών είναι ότι προβλέπουν πως αν το τραύμα γίνει χρόνιο θα έχει μακροχρόνιες επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των θιγομένων ακόμη και στις επόμενες δύο γενεές.

Από την άλλη μεριά, οι μελέτες του Ινστιτούτου Ψυχικής Υγείας του Βελιγραδίου, που ανακοινώθηκαν το 1999 αναφέρονται σε περιστατικά Σέρβων ορθοδόξων προσφύγων, αυτή τη φορά από την Κροατία (περίπου 800.000), που ζήτησαν ψυχιατρική βοήθεια μετά τον πρώτο πόλεμο στη Βοσνία και την εισβολή των Κροατών σε σερβικά εδάφη. Παρατηρείται ότι το 1/3 των παιδιών και εφήβων που εισάγονται στην ψυχιατρική κλινική κατ' έτος προέρχονται από τον προσφυγικό πληθυσμό, ενώ από τον ενήλικο πληθυσμό το 30% υποφέ-

ρει από χρόνιο μετα-τραυματικό σύνδρομο, ιδιαίτερα όσοι ήταν σε μάχιμες μονάδες.

Όμως, η μελέτη των ψυχολόγων Branka και Miograd Dadasovik (1999) είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα γιατί πιθανόν πρόκειται για τη μοναδική καταγραφή διεθνώς της γένεσης του ψυχολογικού τραύματος «εκεί και τότε», στην περίοδο της κρίσης, δηλαδή την περίοδο των πρόσφατων βομβαρδισμών της Σερβίας. Και έγινε σε γειτονική αλλά άμεσα συμμετέχουσα στην κρίση πόλη, τα Σκόπια. Πρόκειται για καταγραφές βίντεο των συναντήσεων μιας βιοματικής ομάδας εφήβων, αγοριών και κοριτσιών, όλα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών. Και ήταν τυχαίο το γεγονός ότι οι συναντήσεις συνέπεσαν σχεδόν απόλυτα με τις εκκωφαντικές επιδρομές των βομβαρδιστικών αεροπλάνων που ξεπερνούσαν τις 400 την ημέρα μαζί με εκρηξιές και ατυχήματα.

Σε μία από τις συνεδρίες, η ερευνήτρια δίνει στα παιδιά την ιστορία της Bambί του Disney η οποία αφορά μια καστανιά που το φθινόπωρο έχει χάσει όλα της τα φύλλα. Έχουν μείνει μόνο τα φύλλα, τα οποία συζητούν για το μέλλον τους. Στη συνέχεια ζητάει από το κάθε παιδί να φανταστεί ότι είναι ένα από τα φύλλα αυτά και να γράψει ένα γράμμα προς την καστανιά προσπαθώντας να τελειώσει την ιστορία.

Θα δώσω μόνο ένα παράδειγμα ενός αγοριού 17 χρονών, ο οποίος μένει με την ορθόδοξη μητέρα του στα Σκόπια, ενώ ο πατέρας είναι Σέρβος ορθόδοξος από το Κόσοβο, όπου μένει τώρα. Οι γονείς χώρισαν όταν το παιδί ήταν 2 ετών. Αρχισε να βλέπει τον πατέρα του μόλις πριν από δύο χρόνια. Όμως αμέσως μετά άρχισαν τα προβλήματα στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τώρα απειλείται από το ενδεχόμενο να

τον ξαναχάσει. Γράφει στο γράμμα τα εξής:

«Αγαπητή καστανιά κι εσύ το φύλλο. Τώρα είμαι γέρος και δεν πειράζει αν πεθάνω. Αισθάνομαι φόβο, αλλά γι' αυτό τον λόγο εσύ πρέπει να συνεχίσεις γιατί είσαι νέα. Εμείς οι μεγάλοι ξέρουμε (...). Λίγο αργότερα το άλλο γέριχο φύλλο πέφτει στο χώμα και η καστανιά μένει μόνο με ένα φύλλο. Το φύλλο είναι μόνο του και μπερδεμένο, όχι σίγουρο, γεμάτο φόβο και ανησυχία για το μέλλον. Η καστανιά στέκεται εκεί όπως όλα τα χρόνια, παρατηρώντας τα παιδιά της να πεθαίνουν».

Είναι φανερό ότι ο πόλεμος έχει πυροδοτήσει στο αγόρι τη μνήμη του τραύματος, της απώλειας και τη διαδικασία του πένθους.

Ο φιλόσοφος Etienne Balibar, σε μια συνέντευξη που έδωσε στον καθηγητή Γεράσιμο Βώκο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο του 1999, ιδού πώς απάντησε στην ερώτηση γιατί πολεμάμε:

«Αυτό που με εντυπωσιάζει είναι ότι σήμερα δεν πολεμάμε πια. Ή δεν πολεμάμε με τον ίδιο τρόπο (...) Ίσως πρόκειται για επιχειρήσεις που βρίσκονται στο ενδιάμεσο της αποικιοκρατίας και της τρομοκρατίας. Στην περίπτωση του Κόσοβο και οι δύο αντίπαλοι επιχειρήσαν και πέτυχαν να εγκατασταθούν σε μια θέση απόλυτης υπεροχής, η οποία κατά κάποιο τρόπο εμποδίζει τη σύγκρουση και εγγυάται την ασυδοσία και την ατιμωρησία (...) Αυτό που θέλω να

πω μπορεί να φανεί τρομακτικά απαισιόδοξο. Μου φαίνεται ότι εισήλαμε εκ νέου στη φάση της πολιτικής όπως την περιγράφει ο Χομπς, δηλαδή σε μια περίοδο γενικευμένου πολέμου, όλοι εναντίον όλων, που δεν διεξάγεται ωστόσο στο εσωτερικό προκαθορισμένων συνόρων αλλά τείνει να εξαπλωθεί παντού. Πρόκειται για μια φάση ακραίας βίας που μπορεί να ονομαστεί και αγριότητα, γιατί αυτό που αμφισβητείται, τόσο για τα άτομα όσο και για μεγάλες ανθρώπινες μάζες, είναι το ίδιο το γεγονός ότι ανήκουν στο ανθρώπινο είδος».

(ΤΟ ΒΗΜΑ 31/10/99)

Θα μπορούσαμε επομένως να υποθέσουμε πως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ξαναβλέπουμε σήμερα τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό και τον νεο-ναζισμό να επανεμφανίζονται στις δημοκρατικές μας κοινωνίες (βλέπε Αυστρία, Ελβετία). Ο ρατσισμός και η περιθωριοποίηση πληθυσμών έχει αυξηθεί επικίνδυνα στην Ευρώπη και η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση.

Όμως είναι απαραίτητο πολιτικοί και πολίτες να αναγνωρίσουν ότι τα προβλήματα των ατόμων που έχουν υποστεί μετατραυματικό στρες και ζουν ανάμεσά μας, δεν μπορούν να παραμερισθούν ή να αγνοηθούν. Πρέπει να αντιμετωπίσουμε τις συνέπειες του τραύματός τους πάνω μας, στις οικογένειές μας, στην κοινωνία.

Η πρόληψη τέτοιων καταστροφών ανθρώπου από άνθρωπο, καταστροφών που στόχο έχουν την απανθρωποίησή του, είναι αληθινά ο δρόμος της αναζήτησης της Δημοκρατίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Alexits Oliviera *Training in psychosocial assistance to refugee children in FR Yugoslavia: 1991-1992*. Paper read at the Meeting organized by the Medical Association of Belgrade, Belgrade, 1999.
- Dadasovik Branka & Miodrag *The growth and development group*. Paper and Video presented at the 5th Annual Conference of the International Association of Counselling, Bratislava, 1999.
- Draculits B. Stress Department, IMH, Belgrade. Paper read at the meeting organized by the Medical Association of Belgrade, Belgrade, 1999.
- Freud S. Formulations on the two principles of mental functioning. In: J. Strachey (Ed./Trans.), *Complete Psychological Works*, standard edition (London: Hogarth Press, original in 1911), vol 12, 1959.
- Haritos-Fatouros M., Dikaiou M., Artinopoulou V, Tsalikoglou F, Shaw S., Bethge R. & Pepelassis D. *The Street and Homeless Marginalized Youth: Report to the Youth for Europe Programme, Action E. II Youth Research*, 1997.
- Marlowe D.H. *Cohesion, anticipated breakdown and edurance in battle: Consideration for severe and high intensity combat*. Unpublished manuscript, Division of Neuropsychiatry, Walter Reed Army Institute of Research, Washington DC, 1979.
- Tata L., *War Victims. Trauma and Psychosocial Care*. European Community Task Force, Zagreb, 1994.
- Vander Kolk, B.A. & Dacey, C. Clinical implication of the Rorschach in post-traumatic stress disorder: In: B.A. Van der Kolk (ed.), *Post-traumatic Stress Disorder: Psychological and biological sequelae*. American Psychiatric Press, Washington, 1984, 30-420.
- Winnicott D/W. Thoughts on the meaning of the worked democracy. *Human Relations*, 1950, 3, 175-186.